

РАЗГОВОРНИТЕ ТА И ПА В ХУДОЖЕСТВЕНИЯ ТЕКСТ

Верка Сашева Иванова
(*Велико Търново, България*)

Основната цел на статията е да покаже различните семантични нюанси на частиците „та” и „па”, зависещи от типа реч – пряка или авторова, от мястото им в изречението, както и от взаимодействието им с други езикови елементи в художествените текстове. Акцентът е поставен върху частиците „та” и „па” като прагматически и изразителни разговорни маркери, тъй като точно тогава се изразява допълнителното им значение.

Обект на настоящата статия са разговорните *та* и *па* в художествения текст. Интересът ни към тях се насочва поради следните причини:

1. Нееднозначното им представяне в лексикографската и граматична литература като частици с прагматичен и експресивен характер.

2. Разнообразните смислови оттенъци на тези частици като разговорни стилизиращи маркери в художествения текст.

Основна цел на разработката е да се диференцират **разнообразните смислови оттенъци на *та* и *па*** в зависимост както от типа реч – пряка или авторска реч, и позицията им в изречението, така и от дистрибуцията им с други езикови единици в художествения текст. Акцентът е върху частиците *та* и *па* като прагматични и експресивни разговорни маркери, защото именно тогава се реализират техните различни смислови оттенъци. Речевата реализация на *та* и *па* като съюзи в художествения текст е отбелязана само с оглед на тяхната фреквентност в контактна позиции с други съюзи. Анализът на *та* и *па* се основава на фактически материал, ексцерпиран от художествени произведения на български автори – Ел. Пелин, Й. Йовков, Д. Талев, Ал. Константинов, Чудомир, Г. Райчев.

1. Лексемите *та* и *на* в българската граматична и лексикографска литература

В Тълковния речник на българския език (БТР 1994:955, 607) неизменяемите части на речта *та* и *на* се определят само като съюзи. В лингвистичната литература интересът към морфологичния статус на разговорните *та* и *на* е незначителен. В голяма част от нашите граматики от по-ново време тези служебни думи не се определят и като частици, а само като съюзи (Петър Пашов, Руселина Ницолова). В Академичната граматика (ГСБКЕ 1983:477, 486) към частиците със служебна функция в изречението е отнесена само частицата *на*, където е класифицирана като усилителна частица. Недостатъчен интерес има към тях и от страна на авторите на специализираните монографични изследвания върху проблемите на частиците (вж. Чолакова, Врина, Тишева). Един от малкото езиковеди, които обръщат внимание на тези неизменяеми части на речта, е Ст. Георгиев (1999). Той ги включва към частиците за модална оценка. Неоднозначното им представяне в лексикографската и граматична литература се дължи на факта, че настъпилата десемантизация на съюзите *та* и *на* в частици ги отнася много последователно към архаичния морфологичен пласт. Така те до средата на миналия век сигурно се вписват в езиковата периферия и се маркират като лексеми със социална непрестижност. Само на прагматично равнище *та* и *на* се реализират като частици с различни смислови оттенъци. Тези неизменяеми части на речта като съчинителни и подчинителни съюзи са обект на изследване в нашата граматична традиция (вж. Ст. Петрова 1978:81–84).

2. *Та* и *на* като прагматични и експресивни частици

Двата термина – прагматични частици и експресивни частици – също не са еднозначно дефинирани и диференцирани в езиковедската литература. За нашата цел ще разглеждаме *та* и *на* като прагматични частици, „чиято основна функция е да отразяват отношението на говорещия към различни елементи на комуникативната ситуация или отношението между отделни изказвания в речевата ситуация” (Тишева, Ро Хауте 2004:255). *Та* и *на* като експресивни

частици се реализират, когато изразяват реакцията на говорещия от съобщените факти – учудване, възмущение, радост, възхищение, недоволство и т.н. Ст. Георгиев (Георгиев 1999:128–129) ги нарича емоционални частици (за отношение). Възможно е едновременно една и съща частица да се реализира в речта и като експресивна, и като прагматична, т.е. да изразява някакви емоции (учудване, радост, недоумение), но и да има отношение към комуникативните фактори – например запълване на хезитационни паузи вследствие на мисловен дефицит при комуникация. Въпреки че в граматичната литература (Тишева, Ро Хауте 2004:258) емоционалните (експресивните) частици се определят като частици с по-тясна функция в сравнение с прагматичните, то ние твърдим, че *та* и *па* като прагматични маркери имат в повечето случаи и подчертано емоционален характер.

Различните смислови оттенъци на разговорните *та* и *па* в художествения текст се предопределят от позицията им в изречението и от тяхното съчетаване с други езикови единици.

2.1. Самостоятелно употребени та и па в начална позиция като прагматични частици, запълващи хезитационни паузи

Разговорните частици *та* и *па* в разкъсана пряка реч са **израз на колебание, съмнение или открито иронично отношение на един от събеседниците**. Акцентът пада върху техните постъпки (действия), а не върху това, което ще отговорят:

– *Ти можеш ли да въртиш там? Ей там, нали виждаш...*

– *Па* – *усмихна се Стоян, откачи секирата от ръката си и я сложи до стената – да се опитам*

– *Чакай. Малко сапун ли искаш да ти дам – пристъпи той, – или два мангъра. Работи тук, помогна.*

– *Па* – *обърса Стоян потното си чело с опакоето на ръката си, – каквото кажеш. То и сапун може да потребва, но...аз съм малко нещо гладен.* („Железният светилник” – Д. Галев)

В такъв тип реплики тези частици запълват хезитационните паузи при комуникация, но тук трябва да подчертаем, че тези паузи, типични за разговорната реч (вж. Цветкова 1995:195), в художествения диалог не само създават разговорност на диалогичната реч, но и имат художествена функция. В приведените примери се

цели именно това, да се разкрие постепенно образът на Стоян чрез неговите действия и преживявания. Затова разглежданите частици са стилизирани разговорни елементи в художествения дискурс.

Изключения: Рядко подобна функция могат да имат *та* и *па*, когато са в средата на репликата. Но отново употребата на този разговорен маркер е подчинена на авторовата задача, да разкрие преживяванията на своя герой, неговата неувереност, смутеност:

– *Да съберем неволите си и децата си, па, боже помози – окуражи се да каже Станчо. – Ето, година и половина съм самичък. Защо, мисля си аз, като гледам света, че си светува. А? Какво ще кажеш?* („Задушница” – Ел. Пелин)

– *Е, коя е причината – питам аз в недоумение, като виждам извънредната любезност на нашите посрещачи.*

– *А бе, брате, все тия пусти избори са причината. Не сте ли чули... голи шапки...револвери...това-онова. Разбира се, те твърде малцина се увличат дотам, ама нали знаеш, че според Ивана охладняваш и от светаго Ивана...Па сме рекли: нека те на една страна, ний на друга, па... Какво да сторим!... Та тая е, ако искаш да знаеш причината. („София – Мездра – Враца” – Ал. Константинов)*

Тъй като се предава в писмена форма устна диалогична реч, единствено пунктуацията ни подсказва, че не е налице съчинителният съюз *па* или подчертаващата частица *та* или *па* (*Та тая е, ако искаш да знаеш причината*), а именно такава частица, запълваща пауза за колебание (*...и децата си, па, боже помози; ний на друга страна, па...*). По този начин се постига непринуденост, неподготвеност на речта на героите, типични характеристики на нередактираната реч. Тази имитация на разговорната реч е подчинена отново на художествената действителност и художествената интенция на автора – да разкрие в процеса на комуникация по-пълно своите художествени образи, техните характери, нрави и интереси.

2.2. Та и па в начална позиция като прагматични маркери в съчетание с десемантизирани глаголни изрази. Трансформация на та и па

Разговорността се засилва често чрез съчетаването на частиците *та* и *па* с десемантизирани глаголни изрази, превърнали се в

думи паразити. Те имат вметнат характер и са непосредствено след тези частици:

Та, искам да кажа, господин редакторе, че нашите българи тъй лесно не се подкупват... („Смиррно! Рота-а-а, п'ли!“ – Ал. Константинов)

Та, искам да ти кажа де, ако питаш как сме със здравето и какво прави интелигенцията в село, в настоящия момент ще ти кажа: Слава бога! Попът си измаза наново стаята и накара фелдшера да направи дезинфекция навред, та дано върне пак даскаличката; секретар-бирникът изпъди баба си, за да му отвори място, дано се настани у тях, тя горката, току се не мине, току помъкне багажа си в нова квартира, кметът заряза и точки, и параграфи, и алинеи и не гледа вече юридически на въпросите, а си се занимава само с едно мероприятие: Да мес-ти фенера из село. Толкоз. („Писмо от Голо бърдо“ – Чудомир)

Та и па могат да претърпят фонетични промени, т.е. да настъпи удължаване на гласния звук *а*. В такива случаи те не само запълват хезитационните паузи, но и стилистично маркират изказа, като разкриват вълнението, изненадата, недоволството на говорещия. Частицата *та* се видоизменя до междуметие:

Таа... Такива ми ти работи знаеш? Ами! Какво се чудииш? Що ме гледаш? Не е болка за умирање то. Я му дръпни едничко! Тъй си е вървяла открай време и тъй ще си върви. Дето думат старите хора: то чушка ако не люти, краставица ако не горчи, жена ако не гълчи и мъж ако не мълчи, де ще му излезе краят, а? („Без късмет“ – Чудомир).

В приведенния пример с *таа* се сигнализира прекъсване на старата тема и преминаване към разкриване на отношението на един от комуникантите към вече казаното.

2.3. Та и па в начална позиция като експресивни частици в съчетание с други частици

В началото на изречението *та* и *па* имат и други смислови отсенки и различни функции. Общото в тяхната семантика е, че те са разговорен маркер в художествения диалог. Но с това, че запълват паузи за колебание, не се изчерпва тяхното значение и тяхната

полифункционалност. Те могат да **засилват комуникативната насоченост на изказа**, т.е. да усилват въпросителните или възклицателните изречения. В такива случаи се употребяват най-често съвместно с **експресивната разговорна частица е**:

– *Викат ми – Станчо е добър, с него ще си живееш като царица – подкачи пак Стоилка.*

– *То и мен, ако питаш, ми думаша за тебе...*

– *Пък ти не си дал и да се издума – прекъсна го Стоилка...*

– *Е, та знам ли какво ще кажеш ти? Па и тъщата като забърбори – Стоилка такава, вика, Стоилка онакава... („Задушница” – Ел. Пелин)*

– *Трябваше да го изгоня – и въздъхна недоволно.*

– *Е, па защо така? – попита попадията („Любов” – Ел. Пелин)*

Чрез съчетанията *е+та* и *е+па* въпросителните изречения се характеризират и с допълнителни емоционално-експресивни отънъци – израз на недоволство, на учудване от съобщения факт.

Исключения: Невинаги обаче в началото на изречението изпълняват функцията на разговорна частица с различен смислов отънък. В дистрибуция със съчинителния съюз *и* те придобиват присъединително значение и функционират като съчинителни съюз. Да сравним: *Па и тъщата като забърбори...* и *Жена му никога не се месела в работата му, та и сега нито дори го попитала как загубил богатството си.* („Железният светилник” – Д. Талев)

Понякога *та* и *па* могат да не са в самото начало на репликата и отново да функционират като експресивни частици, засилващи отрицанието и изразяващи категоричност, пренебрежителност. Тогава се съчетават с отрицателната частица *не* и оформят устойчив разговорен израз със семантика ‘*не иска*’:

Започвам с хубавко:

– *Хайде мари, Емине, недей се впира! Хайде, докато те молим с хубаво!*

Не, та не! Имам, кай, брат, разбойник в Драма, той с лири ще те накичи, ако му заръчам, пусни ме, за тоя не ща да се ожения, пусни ме! („Мъжки времена” – Н. Хайтов)

3. *Та* и *па* като интензификатори

Разговорните *та* и *па* са интензификатори в изказвания с адмиратив и императив. Без да разглеждаме различните мнения за българския адмиратив (вж. Алексова 2003), приемаме, че „с адмиратива се изразява учудването на говорещия от внезапно установен факт преди самия момент на речта, тъй като новополученото значение контрастира с предходното състояние на незнание” (Ничолова 2008:378). Чрез съвместната употреба на частиците *е* и *па* (*та*) може да се **засили и поканата (заповедта)** за извършване на нещо, изразено от говорещия в предходния контекст. Тогава те са равни по значение на междуметието *хайде*+ частицата *де*:

– *Какво мислиш, Станчо?*

– *Мисля?...Вятър работа! Предумват ме да се ожения.*

– *Е, па ожени се.* („Задушница” – Ел. Пелин)

Па и *та* като прагматични маркери в началото на репликите при преминаване от авторова към пряка реч имат специфична функция. Те служат за установяване на контакт със събеседника и за преминаване към нова тема. В конкретния случай *па* има подчертано стилистична функция, защото **усилва императивността на изказа**:

Чичо Дражо прегледа още веднъж колата, попогледна и своя млад Стойчо, млад – още хлапе – и рече бащински:

– *Па си отваряй очите, да не стане пакост, че не мож стигна... Ха сега! Тегли!*

Частичите *та* и *па* са интензификатори както в императивни изказвания, така и в изказвания с адмиратив. „Частичата *та* в изказванията с адмиратив подчертава изразеното чрез адмиратива противоречие между предварителни очаквания и реално състояние, между старо и ново значение: Та ти си бил жив! (Ив. Вазов)” (Алексова 2007:42):

А Ценовица се смее, смее.

– *Та нима туй е наш Цанко – пита тя и сочи ковчега.* („Мъничък свят” – Г. Райчев)

4. *Та* и *па* като текстообразуващи (текстоизграждащи) средства

От прагматични маркери, осъществяващи свързаност между репликите в диалога, *e+na(ta)* се превръщат в безглаголни въпросно-отговорни конструкции в основни **текстообразуващи средства**, без които не може да съществува репликата. Така прагматичната и експресивната функция на тези съчетания се заменя от текстоизграждащата, вече имат отношение не толкова към компонентите на речевата ситуация, колкото към изказаните факти в предходния контекст:

– Няма вино за комка! – рече отчаяно свещеникът и се замисли дълбоко-дълбоко.

– Ха!...И тая добра! – сепна се клисарят, като че сбърка канона.

– Дядо поп безнадеждно скръсти ръце.

– Хъка-мъка – това е!

– Е, па сега... – зачудил се клисарят („Искушение” – Ел. Пелин)

– Магдалино, ако ти не жалиш себе си, пожали него! – казал някой на девойката.

– Ами ако видя чудното море? – отговорила тя.

– Е, та какво?

– Какво ли? – Ще узная истина ли Перун ме обича.

(„Самодивските скали” – Ел. Пелин)

В такъв тип реплики частицата *e* може да се изпусне и да има реплика, макар и с изменен смисъл (*Та* какво?, *Па* сега?), но без *та* и *па* не може да съществува диалога (*Какво?*, *Сега.*). По семантика съчетанията *e,na(ta)* се доближават до частицата *ами* в началото на репликите – *Ами сега?* *Ами какво?* (вж. Тишева и Хауге 2001:242–252). В граматичната литература се разглежда „синтактично-конструиращата роля” (вж. Маринова 1991:92) на частиците *да*, *не*, *ами*, *нима*, но не се отбелязва текстоизграждаща функция на *та* и *па*¹.

¹ Разбира се, и други части на речта, които не са обект на настоящата статия, не са класифицирани като текстоизграждащи средства.

5. *Та* и *на* като съюзи и като граматични свързващи частици

В средата на репликите *та* и *на* най-често са или съюзи, или граматични свързващи частица² в съставно глаголно сказуемо. В тези случаи изпълняват свързваща функция и нямат прагматичен или емоционален характер:

Той отишъл под дървото и легнал, та заспал. По едно време орлетата се разпищели и той ги разбудил. Като погледнал нагоре, видял триглава змия да лази по дървото; взел, та отсякъл трите глави. („Тримата братя и златната ябълка” – Ел. Пелин)

В художествената авторова реч с висока фреквентност са разглежданите разговорни лексеми във функция на съюзи в контактна позиция с други съюзи:

Дядо поп Данаил не беше се научил да чете по елински в църквата и дълги години четеше само на славянски или само на прост народен език, та като узна за това гръцкият владика в Битоля, опита се със строги, груби думи да научи неговия език.....

Тя беше много малка още, когато остана пълен сирак, а баба ѝ хаджи Серафимица беше жена, която никога не бе познала немотия и нужда, та и сега не искаше да се лиши от нищо. („Железният светилник” – Д. Талев)

Без претенции за изчерпателност на поставената тема могат да се направят следните изводи:

1. Функцията на *на* и *та* в художествената реч е **позиционно обусловена**. *Та* и *на* в началото на репликите от диалогичната реч се реализират като прагматични и експресивни частици, а в средата – като съюзи или като граматични свързващи частици.

2. Като **прагматични частици** те служат: за осъществяване на свързаността между репликите в диалога, за запълване на хезитационни паузи в потока на речта, за установяване на контакт със

² Дефинирам термина *граматична свързваща частица* в статията си „Контекстова омонимия на неизменяемите части на речта”, в „Проф. д-р В. Въртов – 70 години. Юбилеен сборник”. УИ “Св. св. Кирил и Методий”, 2011.

събеседника, за връщане към старата тема или за преминаване към нова тема и т.н. Като **частици с експресивен характер** *та* и *на* усилват въпросителни и възклицателни изречения; подчертават определени факти, за които се съобщава; засилват отрицанието; чрез тях се изразяват различни емоции – учудване, недоумение, радост, възмущение. Прагматичната и експресивната им функция се преплитат, затова не можем категорично да ги диференцираме само като прагматични или само като експресивни частици. *Та* и *на* са в ролята си на **интензификатори** в изказвания с императив и адмиратив.

3. Диференцираме разглежданите лексеми и като **текстообразуващи средства в диалога**, когато те основно изграждат реплики от него.

4. Във всички свои речеви реализации *та* и *на* са **стилизиращо разговорно средство**, подчинено на авторовия замисъл за разкриване на художествените образи.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексова 2007: Алексова, Кр. Интензификатори, частици, междуметия и фразеологизирани глаголни изрази в изказвания с адмиративни глаголни форми.// Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Филологически факултет, книга 2 – Езикознание, том 34, 2004, В. Търново, 2007, 37–49.

Алексова 2003: Алексова, Кр. Адмиративът в съвременния български език. С., „СЕМА РИП”, 2003.

БТР 1994: Андрейчин, Л. и др. Български тълковен речник. С., Наука и изкуство, 1994.

Врина 1999: Врина, М. Експресивните частици в българския език. Велико Търново, 1999.

Георгиев 1999: Георгиев, Ст. Морфология на българския книжовен език. (4 издание). Велико Търново, 1999.

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2, Морфология. С., БАН, 1983.

Маринова 1991: Маринова, Й. Непълнозначна лексика в българската книжовно-разговорна реч. // Проблеми на българската разговорна реч, № 1, В. Търново, 1991, 87–97.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. С., УИ „Св. Климент Охридски”, 2008.

Пашов 2005: Пашов, П. Българска граматика. Пловдив, Издателска къща „Хермес”, 2005.

Петрова 1978: Петрова, Ст. Синтактико-семантична характеристика на съюза „та”.// Език и литература, 1978, кн. 2, 81–84.

Тишева, Хауге 2001: Тишева, Й., Хауге, Х. Р. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици.// Проблеми на българската разговорна реч, № 5, В. Търново, 2001, 242–252.

Тишева, Хауге 2004: Тишева, Й., Хауге, Х. Р. Частицата АБЕ като прагматичен маркер.// Проблеми на българската разговорна реч, № 6, В. Търново, 2004, 255–265.

Цветкова 1996: Цветкова, М. Паузи на колебание в българската разговорна реч в съпоставка с други славянски езици.// Проблеми на българската разговорна реч, № 3, В. Търново, 1995, 190–196.

THE COLLOQUIAL PARTICLES “ТА”, “РА” IN THE FICTION TEXTS

Verka Sasheva Ivanova
(Veliko Tarnovo, Bulgaria)

The main purpose of this article is to disclose the various semantic nuances of “ta” and “pa” particles, which depend on the type of speech – direct or author’s speech, their position in the sentence, as well as their interaction with other linguistic items in the fiction texts. The emphasis is on the particles “ta” and “pa” as pragmatic and expressive colloquial markers; because it is exactly then that their connotations are expressed.